

“ЛУҒАТИ ФУРС”-И АСАДИИ ТҶСӢ ВА ”ТҶҲФАТ-УЛ-АҲБОБ”-И
ҲОФИЗИ ӢБАҲӢ

Вахидова Гулноза Амоновна

Муаллима

Аннотация: Фарҳангшигори як соҳаи бисёр муҳим ва қадимаи забониносии тоҷик ба шумор меравад. Дар мақола баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи “Тӯҳфат-ул-аҳбоб”-и Ҳофизи Ӣбаҳӣ ва “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ нишон дода шудааст. Бисёр калимаҳое, ки дар “Луғати Фурс” шарҳ ёфтаанд дар луғати Ҳофизи Ӣбаҳӣ шаклан ва баъзан аз ҷиҳати маънӣ фарқ доранд. Ин луғатҳо барои донишмандони боигарии таркиби луғавӣ, омӯхтани тағйиротҳои лексикӣ ва умуман таърихи инкишофи забони тоҷикӣ ба аҳамияти бузурги илмӣ соҳибанд.

Калидвожаҳо: луғат, калима, анъанаҳои таърихӣ, сохти луғатҳо, тавовути луғатҳо, “Луғати фурс”, “Тӯҳфат-ул-аҳбоб”, ҳаракати ҳарфҳо, тартиби алифбо.

THE DIFFERENCE BETWEEN “LUGHATI FURS” BY ASADI TUSI AND
“TUHFAT-UL-AHBAB” BY HAFIZ UBANI

Annotation: Culture is a very important and ancient branch of Tajik linguistics. The article shows some distinguishing features of “Tuhfat-ul-Ahbab” by Hafiz Ubani and “Lughati Furs” by Asadi Tusi. Many words explained in “Furs Dictionary” are different in form and sometimes in meaning in the dictionary of Hafiz Ubani. These dictionaries are of great scientific importance for knowing the richness of the vocabulary, studying lexical changes and the history of the development of the Tajik language in general.

Keywords and expressions: dictionary, word, historical traditions, structure of dictionaries, difference of vocabulary, “Lughati Furs”, “Tuhfat-ul-Ahbab”, movement of letters, alphabetical order.

Бояк байти устод Рӯдакӣ гуфтан мумкин аст, ки луғатшигори ва баробари забону адабиёти форсии дарӣ (тоҷикӣ) таърихи қадима дорад. Ба ҳар ҳол намунаи аввалини луғат, аниқтараш, луғати тафсириро ба шакли манзум устод Рӯдакӣ ба вучуд овардааст. Бунёдгузори забону адабиёти нави форсии дариро дар асри X асосгузори фарҳангшигории форсӣ-тоҷикӣ ба шумор овардан мумкин аст. Рӯдакӣ дар он байт гуфтааст.

В-агар паҳлавонӣ надонӣ забон,

Варазрудро Мовароуннаҳр хон.

Дар ин ҷо ҳадафи мо баёни таърихи фарҳангшигори ва шарҳи арзишу аҳамияти он нест. Вале танҳо таъкиди ҳамин нукта зарур аст, ки агарчи ташаббуси устод Рӯдакӣ дар офаридани луғати забони форсии дарӣ баъд аз ӯ аз тарафи адибону

донишмандоне чун Асадии Тӯсии соҳиби фарҳанги машҳури “Луғати Фурс” асри XI пайгирӣ гардид, аммо ривочу равнақи бесобиқаи он ба сабабҳои маълум дар Ҳиндустон асрҳои XVII-XVIII даст дод. Яке аз луғатҳои, ки дар бораи лексикаи қадимаи забони тоҷикӣ баҳс мекунад, “Тухфат-ул-аҳбоб” машҳур ба Фарҳанги Ҳофизии Ёбаҳист. Луғатшинос А.К.Арендс ба маълумоти “Тазкират-ул-аҳбоб” ё “Музаққир-ул-аҳбоб”-и Ҳасани Нисорӣ, “Бадоеъ-ул-вақоъ”-и Зайниддин Восифӣ ва тарҷумони “Маҷолис-ун-нафоис” таъяқ карда ба хулосае меояд, ки Ҳофизии Ёбаҳӣ асарашро ба Абдулатифи Шайбонӣ, ки солҳои 1530-1556 дар Мовароуннаҳр ҳукмронӣ мекард, бахшидааст. Ба фикри А.К.Арендс қимати асар дар шарҳи калимаҳои қадимаи ашъори шоирон набуда, балки дар он материалҳои лексикӣ мебошад, ки муаллиф аз лаҳҷа ва забонҳои зиндаи замонаш чамъ намуда, дар асараш ҷо додааст. Калимаҳои шевагӣ, ки дар луғатҳои дигар, аз ҷумла дар “Луғати Фурс” дида намешаванд, дар луғати Ҳофизии Ёбаҳӣ ҷо дода шудаанд. Илова бар ин бисёр калимаҳо, ки ба “Луғати Фурс” дохиланд, дар луғати Ҳофизии Ёбаҳӣ шаклан ва баъзан аз ҷиҳати маънӣ фарқ доранд. Ин пеш аз ҳама агар аз як тараф натиҷаи тағйири таърихӣ шакл ва маънои калимаҳо бошад, аз тарафи дигар таъсири ҳамон нусхаҳои гуногуни “Луғати Фурс” мебошад.

Луғати Ҳофизии Ёбаҳӣ дар нимаи аввали асри XVI навишта шудааст. Муаллиф мақсади худро дар муқаддимаи асар чунин баён кардааст: “Бар забонварони сухансоз бар луғоти қадимаи фурс аст, ки ба сабаби мурури айём ва тағйири алсини хос ва авом масрур ва маҳҷуб монда ва лиҳозо ва абнои рӯзгор ва суханварони фазилатшиор аз мутолиаи он чандон ҳаззу насибе надоранд. Лочарам назари илтифотро ба сафаҳоти он таълифот намегуморанд ва онҳоро аз ҷумлаи мансӯхот ва матрукот мешуморанд. Бинобар ин Ҳофизии Ёбаҳӣ дар боби тасҳеҳ ва тавзеҳи он рисолаи мухтасаре тартиб дод ва уқдаҳои онро ба банони баён кушод.” Чи тавре ки дида мешавад, муаллиф луғатҳои шарҳ додан хостааст, ки дар давраи ӯ “абнои рӯзгор мансӯху матрук” ҳисоб мекарданд. Вале чи тавре ки аз таҳлили матни фарҳанг дида мешавад, на ҳамаи калимаҳои забони форсии онвақта, аз ҷумла маводи луғат мансӯху матруканд. Дар луғати Ҳофизии Ёбаҳӣ зиёда аз 2600 калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ баъзан бе мисол, шарҳ дода шудаанд. Қисми зиёди лексикаи ин фарҳанг дар нусхаҳои гуногуни “Луғати фурс”-и Асадии Тӯсӣ дида мешавад.

Чи тавре ки мушоҳида мешавад, асрҳои XII ва XIII дар фарҳангшиносии гуё як фосилааст, ки дар ин давра ягон асари луғавӣ каму беш назаррасе барои аҳли илм манзур нашудааст. Дар ин замон баъзе фарҳангҳои арабӣ ба форсӣ тавлид меёбанд, ки ба навъе ин холигиро пурра месозанд. Ба ҳар ҳол то замони Ҳофизии Ёбаҳӣ аз асарҳои луғавӣ чанд фарҳангро аз қабилӣ “Луғати фурс”, “Сихоҳ-ул-фурс”, “Меъёри Ҷамолӣ” ва ғайрати Ҳофизии Ёбаҳӣ аз ин қабил асарҳои луғавӣ чанд нусхае мавҷуд буда, ки барои сохт ва тарзу усули фарҳанги ӯ ҳамчун намуна хидмати сазоворе ба ҷо овардааст.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Пеш аз ҳама луғати Ҳофизӣ Ўбаҳӣ бо ҷобачогузори маводи луғавӣ фарқ мекунад. Агар “Луғати фурс” мувофиқи тартиби алифбо аз рӯи ҳарфи охирини калимаҳо тартиб ёфта бошад, луғати Ҳофизӣ Ўбаҳӣ бо тартиби ҳарфҳои аввалу охир сохта шудааст. Тарзи талаффузи калимаҳои тафсираванда дар луғати Ҳофизӣ Ўбаҳӣ на бо шарҳи муфассали сохти калимаҳо ва на андозаи калимаҳои ҳамвазн, балки бо гузоштани ҳаракатҳои ҳарфҳо муайян карда мешавад.

Баъзан тарзи талаффуз бо номбар кардани ҳаракати ҳарф таъкид мешавад, масалан, Туғрил - ба касри “ро”-номи подшоҳест, туғрул - ба замми ”ро”- номи мурғест шикорӣ. Агар калима сермаъно бошад, миқдори маънои калима низ таъкид мешавад: тир - ҳашт маънӣ дорад; хуш - ба се маънӣ аст.

Аз муқоиса маълум мешавад, ки дар таълифи фарҳанги Ҳофизӣ Ўбаҳӣ чанд нусхаи “Луғати фурс” мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар додашуда дар ҳар ду луғат якхелаанд. Масалан: зиръ - гӯшаи кишт бувад ва заръ ба тозӣ киштро гӯянд. Рӯдакӣ гӯяд:

Зиръу заръ аз баҳор худ чу биҳишт,
Заръ кишт асту зиръ гӯшаи кишт.

Тороч ғорат бошад. Дақиқӣ гӯяд:

Донӣ, ки дили ман ки фикандаст ба тороч,
Он ду хати мушкин, ки падида омаданаш аз оч.

Тӯфон дӯсти Вомиқ буд, ки бо ӯ бигрехт. Унсури гӯяд:

Яке дӯсташ буд Тӯфон ба ном,
Басе озмуда ба ноқому қом.

Бояд хотиррасон кунем, ки ба ҷоп тайёркунандаи “Луғати фурс” Аббос Иқбол чанд нусхаи “Луғати фурс”-ро шартан “айн”, “син”, “нун”, “чим” номида, ба сифати нусхаи асос “айн”-ро гирифтааст ва бо овардани маводу луғат ҳамин чиз зоҳир мегардад, ки маводди луғати Ҳофизӣ Ўбаҳӣ бештар ба материали нусхаи “син”, “чим” ва хусусан ба нусхаи “нун”-и “Луғати фурс” бештар шабоҳат пайдо мекунад. Масалан:

Чук мурғакест, ки хештанро аз дарахт овезад аз сари минқор ва бонг занад чандон,
ки аз бинии ӯ хун ояд.

Дар “Луғати фурс” ин калима чунин аст: чук мурғест, ки хештан аз дарахт биёвезад. Дар поварақи китоб аз нусхаи “нун”: чук мурғест, ки хештанро аз дарахт овезад аз сари минқор ва бонг занад чандон, ки хун аз бинӣ резад.

Ғоб - сухани беҳуда ва ёва бошад ва бозмондаи оташро низ “ғоб” гӯянд.

Рӯдакӣ гӯяд:

Мардумон аз хирад сухан гӯяд,
Ту ҳаво зи ҳадиси ғоб кунӣ.

“Луғат мехонем: ғоб - чун беҳуда ва ёфа бувад. Аз нусхаи “нун” (дар поварақи китоб): ғоб беҳуда бувад ва монанди он (мисоли боло аз Рӯдакӣ).

Дар “Фарҳанги Ҳофизи Ўбаҳӣ” баъзе калимаҳое шарҳ меёбанд, ки дар “Луғати фурс” эзоҳоти равшан надоранд. Масалан: чорчала (дар Луғати фурс” чочала) - поафзор бувад. Шеър:

Гирифтам, ки чое расидӣ ба мол,
Ки заррин кунӣ сандалу чочала.

Дар “Луғати фурс” ин мисол зери калимаи “сандал” омадааст. Чапира чамъ гаштани мардум бошад аз барои коре. Фирдавсӣ гӯяд:

Пазира шуданро чапира шуданд,
Сипоҳу сипаҳбад пазира шуданд.

Дар “Луғати фурс” омадааст: Чапира чамъ гаштан бувад қавмеро. Повараки китоб: нусхаи “нун” чапира чамъ шудани қавме бошад (бидуни мисол), соири нусах ин луғатро надоранд. Мисоли боло дар хошияи “Луғати фурс” -и чопи Аббос Иқбол, чи тавре ки қайд шудааст, аз “Луғати Шохнома”-и Абулқодирӣ Бағдодӣ бардошта шудааст. Дар “Фарҳанги Ҳофизи Ўбаҳӣ” барои мисол баъзе намунаҳои назмӣ ба назар мерасанд, ки дар “Луғати фурс” дида намешаванд. Масалан:

Пайхаста дармонда ва очиз бошад. Дақиқии шоир гӯяд:

Дилхастиву маҳруму пайхастиву гумроҳ,
Нолон ба сафедадаму гирён ба саҳаргоҳ.

Дар “Луғати фурс” ба ҷои ин мисол мисоли дигар аз Кисоӣ омадааст:

Пошгуна мақбул бувад ва он бозгардонидан бошад. Кисоӣ шоир гӯяд:

Тез будему кундгуна шудем,
Рост будему пошгуна шудем.

Дар “Луғати фурс” мисолҳои дигар аз Хисравӣ ва Шаҳид омадаанд.

Муаллифи фарҳанги “Тӯҳфат-ул-аҳбоб” дар зери баъзе воҳидҳои луғавӣ на танҳо як байт, балки 2-3 байт меоварад, ки ин ба пуррагиву ҳар тарафа фаҳмида шудани маънои калима ёрӣ мерасонад. Масалан:

Сарпос гурз ва лахт аст, ки олати ҷанг аст ва он силоҳе бошад, ки сарҳангон ва қалъадорон ба даст гиранд. Фардавсӣ гӯяд:

Дили саркашон пур аз васвос буд,
Ҳама кӯй пурбонги сарпос буд.

Унсури низ гӯяд:

Ту ҷӣ гуна раҳӣ, ки дасти аҷал,
Бар сари ту занад ҳаме сарпос.

Дар луғати Ҳофизи Ўбаҳӣ бисёр калимаҳои бо мисол шарҳ додашуда вомехӯранд, ки дар ҳуди Луғати фурс” ҳамон калимаҳо бе мисол омадаанд. Масалан: Пора ришват бувад. Унсури гӯяд:

Ҳар ҷо ки пора шуд аз дар дарун,
Шавад устуворӣ зи равзан бурун.

Сароб замини шӯристон бувад, ки дар миёни рӯз аз дур ҳамчун об намояд. Унсури гӯяд:

Аз паи об агар шавӣ ба сароб,

Гум кунӣ чону з-ӯ наёбӣ об.

Ҳофизи Ӯбаҳӣ бисёр луғатҳоро нисбат ба “Луғати фурс” кушодтар ва муфассалтар шарҳ медиҳад. Илова бар ин тарзи талаффузи вилоятӣ ва ё шевагии ин луғатҳо оварда мешаванд. Масалан: девча ду навъ аст, яке кирмакест ба гунаи чонваре ва дар пашмида ва чомаҳои абрешимин афтад ва ба зиён диҳад ва онро чинсӣ хонанд ва дар баъзе ҷо хӯра гӯяндаш; ва дигар золу бошад ва он аст, ки дар ғалла афтад ва ғалларо табоҳ кунад ва онро чинсӣ ва сӯс ва шира гӯянд. Шарҳи ин калима дар “Луғати фурс” чунин аст: кирмунае бувад, ки дар пашминаҳо афтад.

Барои луғатсозӣ ҳар чӣ бештар пурратар инъикос ёфтани анъанаҳои калимаҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад. Масалан, бисёр калимаҳо дар “Луғати фурс” бо як маъно дода шудаанд. Дар луғати Ҳофизи Ӯбаҳӣ ҳуди ҳамин калимаҳо бо маъноҳои иловагӣ эзоҳ ёфтаанд. Масалан; Парвона чароғвора бошад... худро ба чароғ ва шамъ занад ва бисӯзад ва ўро магаси чароғ хонанд. Фарруҳӣ гӯяд:

Биёмӯзу некӣ кун, эй некрӯз,

Чу парвона мар хештанро масӯз.

Ва фармонрасонандаро низ гӯянд. Маънои дуҷум дар “Луғати фурс” дида намешавад.

Баъзе луғатҳо дар ин ду фарҳанг гарчанде маъноҳои ба ҳам наздик дошта бошанд ҳам, айни як мафҳумро ифода намеkunанд. Баъзе луғатҳо шаклан якхел буда, маънои гуногун доранд. Масалан: Хунба хуме бошад бузург ва дароз аз гил сохта, ки ғалла дар он ҷо кунанд. “Луғати фурс”: хунба анборхонаи баққолон бувад чудо-чудо, ки чизе ниҳанд. Сур арӯсӣ ва хатнаро гӯянд. “Луғати фурс”: сур меҳмонӣ бошад ба анбӯҳӣ.

Бисёр калимаҳои эзоҳшавандаи ин ду луғат як маъноро ифода кунанд ҳам, вале шаклан фарқ меkunанд. Бояд гӯем, ки фарқияти шакли онҳо бештар дар натиҷаи дар ҷои худ кор нафармудани нуқтаҳои ҳарфҳои алифбои араб ва ҳаракатҳои рӯй додааст. Масъалаи баҳснок, ки дар ҳар ду луғат вомехӯрад, ба шоирони гуногун нисбат додани байтҳои мухталиф мебошад.

Чизи барои луғатшиносӣ муҳими фарҳанги Ҳофизи Ӯбаҳӣ маводди нави он мебошад, ки дар “Луғати фурс” ба назар намерасад. Баъзе аз ин мавод дар “Луғати фурс” шаклан фарқ доранд.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

ФОИДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Воҳидов А. Фарҳангнигории тоҷикӣ-форсӣ дар асрҳои X-XIX.- Самарқанд, 2018.- 144с.
2. Воҳидов А. Аз таърихи фарҳангнигории форсу тоҷик. – Самарқанд. Нашри ДДС. 2019.
3. Капранов В.А. Дар бораи баъзе хусусиятҳои луғатҳои қадимаи тоҷикӣ (форсӣ). Шарҳи сурх, 1997. №7, с.8.
4. Саймиддинов Д. Фарҳангномаи форсии миёна.- Душанбе: Дониш, 1994.- 88 с.
5. HD Farxodzod, SJ Majitova. Description of bukhara as the patriotic poem of Tajik-Persian poetry and the issues of remaining poetry. Journal of Critical Reviews, 2020.
6. Majitova S.J. Aminova D.Sh. The linguistic significance of the father concept. Journal of Advanced Scientific Research (ISSN: 0976-9595).
7. <https://www.tadqiqot.uz/index.php/art/article/view/9094>

